

Obszary chronione możliwością rozwoju turystyki edukacyjnej na przykładzie ścieżek przyrodniczo-edukacyjnych „Bużny Most” i „Nadbużańskie Łęgi”

The preserved areas as possibility to development of educational tourism based on the example of scientific – educational paths “The Bug River Bridge” and “Near The Bug River Forests”

Agnieszka Kozak

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej
ul. Sidorska 95/97, 21-500 Biała Podlaska, Polska
e-mail: agatau@tlen.pl

Abstract. Educational tourism is connected to scientific, cultural and social space. One of the components of this tourism is creating educational paths. The article consists of characteristic of scientific-educational paths “The Bug River Bridge” and “Near The Bug River Forests” as an example of development of educational tourism on preserved areas. It is focused on possibility of educating and raising the society especially teenagers to respect scientific environment.

Słowa kluczowe: turystyka edukacyjna, edukacja ekologiczna, obszary chronione

Key words: educational tourism, ecological education, protected areas

*„Kto nie wie i wie, że nie wie
– tego naucz
Kto wie i nie wie, że wie
– tego oświeć
Kto wie i wie, że wie
– tego naśladowaj”
(Przysłowie indyjskie)*

Wstęp

Współczesna ochrona przyrody w coraz większym stopniu postrzega obszary chronione jako narzędzie ochrony różnorodności biologicznej, ważnej nie tylko dla specjalistów przyrodników, ale także dla szerszych grup społecznych. Obszary chronione niezależnie od indywidualnej percepcji środowiska przyrodniczego stanowią naturalną przestrzeń eksploracji turystycznej. Istnieje wiele form udostępniania turystycznego obszarów chronionych, które pozwalają poznawać cenne zasoby środowiska przyrodniczego i kulturowego. Szczególnemu zainteresowaniu turystycznemu z uwagi na powszechną świadomość oraz unikatowość przyrodniczą i kulturową podlegają parki narodowe i krajobrazowe. Ważnym elementem turystycznego użytkowania obszarów chronionych jest rozwijanie wrażliwości oraz chęci działania na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego. Niezwykle istotne jest nauczanie człowieka gospodarowania środowiskiem w taki sposób, aby

jak najmniej w nie ingerować i żyć w zgodzie w myśl zasad zrównoważonego rozwoju. Jednym z elementów zrównoważonego rozwoju jest w myśl prawodawstwa polskiego i zaleceń Unii Europejskiej właściwa edukacja środowiskowa (ekologiczna) i podnoszenie świadomości ekologicznej społeczeństwa. Obszary chronione tworzone w celu zachowania i ochrony wyjątkowych walorów przyrodniczych są jednocześnie bardzo atrakcyjne pod względem turystyczno-rekreacyjnym i w związku z tym są narażone na wzmożone nasilenie ruchu turystycznego (Młynarczyk 2008). Jednym z przykładów rozwoju turystyki, a przede wszystkim turystyki edukacyjnej, jest tworzenie na obszarach chronionych ścieżek edukacyjnych.

Celem artykułu jest propozycja wykorzystania ścieżek edukacyjno-przyrodniczych „Bużny Most” oraz „Nadbużańskie Łęgi” w procesie edukacji ekologicznej. Przy pisaniu artykułu wykorzystano stosowną literaturę przedmiotu, a także informacje zawarte na stronach internetowych Parku Krajobrazowego Podlaski Przełom Bugu i Nadleśnictwa Biała Podlaska.

Istota turystyki edukacyjnej

Popularne hasła i slogany mówiące o tym, że podróżowanie rozwija osobowość i poszerza horyzonty, nie są tylko pustymi słowami. Naukowcy udowodnili, że turystyka, poznawanie nowych miejsc, kultur, uczy tolerancji, pomaga zrozumieć obcych, a przez to również lepiej poznać samego siebie. Miejsca widziane na żywo i ich historie zapamiętuje się o wiele lepiej, niż regułki nawet z najlepszych podręczników. Turystyka edukacyjna jest związana z przestrzenią przyrodniczą, kulturową i społeczną. Pod wpływem tej formy turystyki człowiek zmienia swoje stałe miejsce zamieszkania i poddaje się oddziaływaniu nowych miejsc, przyrody, zabytków, pamiątek, obiektów, sytuacji i osób, stanowiących niezwykle ważne doświadczenie poznawcze, estetyczne i moralne. Turystyka edukacyjna polega na tym, że jest ona źródłem wiedzy osobiście doświadczonej i uzyskanej dzięki własnej turystycznej aktywności poznawczej. Jest więc niejako formą transgresji polegającej na stałej zmianie miejsca pobytu i kontakcie z coraz to innymi ludźmi, obiektami kultury, cywilizacji i przyrody posiadającej charakter twórczy i animujący umysł człowieka (Bauman 2004). Turystyka edukacyjna pozwala na przekraczanie granic kulturowych, państwowych, historycznych (poznawanie zabytków stanowiących pomniki historii), moralnych i obyczajowych, czemu towarzyszą w zależności od wieku i zdrowia różnorodne przeżycia kulturowe, estetyczne i patriotyczne oraz emocjonalne, np. odwiedzanie po wielu latach rodzinnych stron (Bauman 2004). Jedną z form turystyki edukacyjnej jest edukacja ekologiczna rozumiana jako formowanie wiedzy, a także rozwijanie wrażliwości oraz chęci działania na rzecz kształtowania i ochrony środowiska. Właściwa edukacja ekologiczna jest jednym z warunków wprowadzania do społeczeństwa idei zrównoważonego rozwoju i propagowania zachowań proekologicznych. Jest ona zatem, w obliczu rosnących zagrożeń ekologicznych środowiska, nośnikiem szansy na zmianę w myśleniu i postępowaniu człowieka.

Według nowoczesnych strategii edukacja ekologiczna powinna być prowadzona w sposób ciągły na wszystkich poziomach szkolnictwa, od szkół podstawowych po szkoły wyższe. Edukacja ekologiczna powinna być prowadzona także na wszystkich poziomach administracji. Zgodnie z zapisami art. 5 Konstytucji RP uchwalonej w 1997 r., we wszystkich działaniach winniśmy się kierować zasadą zrównoważonego rozwoju. Strategia długoterminowa do 2015 r. zakładała utworzenie „sprawnie funkcjonującego systemu edukacji ekologicznej”, dokonując „przeglądu działań edukacyjnych” oraz promując „rozwój różnorodnych form edukacji ekologicznej w oparciu o instytucje zajmujące się edukacją”.

Przekazywanie wiedzy środowiskowej i propagowanie postaw proekologicznych nie musi dotyczyć tylko uczących się; powinno być uzupełniane również po zakończeniu nauki i wśród osób, które nie były wcześniej objęte edukacją. Służyć temu mogą różne akcje proekologiczne skierowane do całego społeczeństwa, konkursy ekologiczne, wystawy, pikniki, akcje „Sprzątanie Ziemi” organizowane przez instytucje państwowe i organizacje społeczne. Uzupełnieniem wiedzy ekologicznej i sposobem na podniesienie świadomości ekologicznej powinna być turystyka. Turystyka i wypoczynek organizowane w proekologiczny sposób mogą decydować o stosunku turysty do środowiska przyrodniczego i kulturowego. Jednym z elementów turystyki edukacyjnej jest tworzenie ścieżek edukacyjnych na obszarach chronionych. Ścieżka pozwala na atrakcyjne prowadzenie plenerowych lekcji biologii, ekologii oraz szeroko rozumianą edukację ekologiczną. Zwiedzanie ścieżki zapewnia młodzieży obserwację zjawisk i procesów zachodzących w przyrodzie. Uczestnik zajęć edukacyjnych na ścieżce ma

możliwość konfrontacji wiedzy, którą uzyskał w szkole, z obiektami i procesami występującymi w przyrodzie. Edukacja ekologiczna prowadzona na ścieżce zapewni także zdobywanie wiedzy w sposób kompleksowy w mało zmienionym środowisku przyrodniczym, jakim są na przykład parki krajobrazowe. Umożliwia uczestnikom integrację z przyrodą, zrozumienie związku człowiek – przyroda, stworzenie szerokiego i w pełni świadomego obrazu otaczającego nas świata oraz procesów w nim zachodzących.

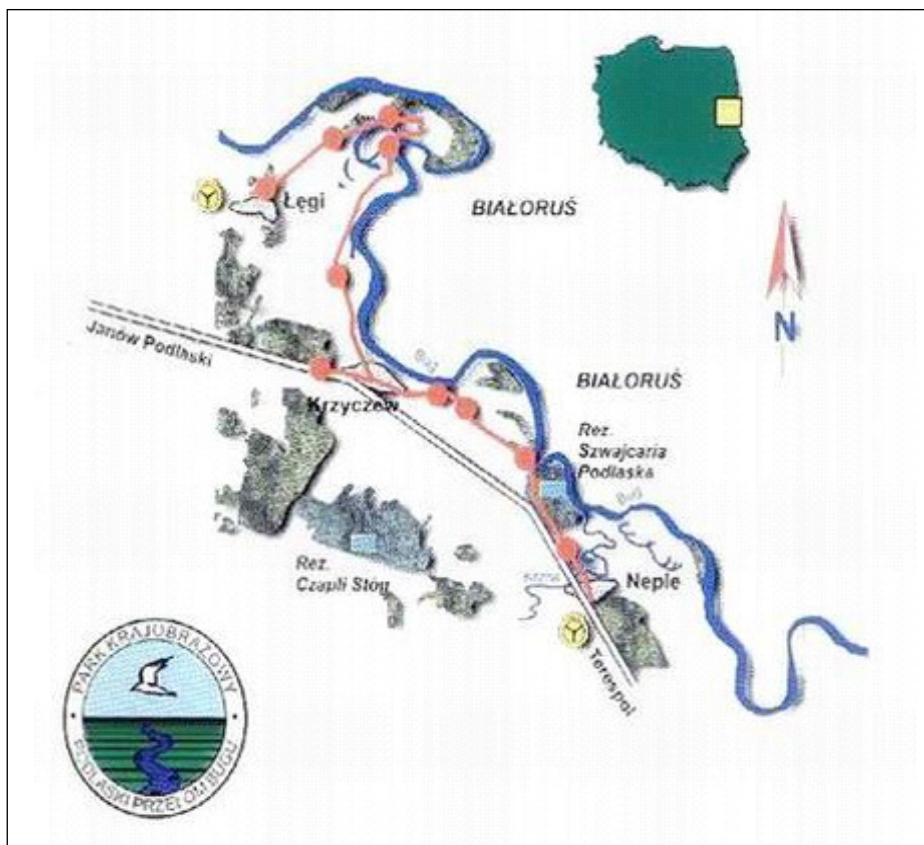
Krótką charakterystyka Parku Krajobrazowego Podlaski Przełom Bugu

Park Krajobrazowy Podlaski Przełom Bugu położony jest w środkowo-wschodniej części Polski, rozciągając się wzdłuż lewego brzegu Bugu, jednej z największych rzek nizinnych kraju, i jest jednym z 17 parków krajobrazowych w województwie lubelskim. Zajmuje obszar o powierzchni 30 904 ha oraz otulinę liczącą 17 131 ha. Głównym celem utworzenia parku było zachowanie w stanie naturalnym najcenniejszych pod względem przyrodniczym, krajobrazowym i kulturowym fragmentów lewobrzeżnej doliny Bugu. Teren parku ze względu na naturalność, piękny i zróżnicowany, a zarazem spokojny krajobraz, czyste wody i zdrowe powietrze jest doskonałym miejscem rekreacji i wypoczynku dla osób pragnących bliskiego kontaktu z przyrodą. Obszar Parku Krajobrazowego Podlaski Przełom Bugu jest zdominowany przez funkcję rolniczą; charakteryzuje się niską gęstością zaludnienia i wysoką jakością środowiska przyrodniczego. Teren parku z uwagi na swoje położenie jest obszarem niezwykle interesującym pod względem walorów kulturowych. Burzliwa historia tych ziem i przynależność do różnych narodów spowodowały przenikanie się kultur, co znalazło swoje odzwierciedlenie w architekturze, sztuce, zwyczajach, tradycji. Sama jednak rzeka Bug (główny walor parku) i jej dolina stanowią europejski korytarz ekologiczny, uznawany za jeden z najważniejszych w strukturze przyrodniczej naszego kraju. Obszar parku mimo unikatowego położenia, walorów przyrodniczych, a także kulturowych, jest obecnie w małym stopniu wykorzystywany w ofertach turystycznych. Przed parkiem i gminami zlokalizowanymi w jego granicach tworzą się perspektywy rozwoju turystyki i rekreacji, a tym samym pojawia się też potrzeba promocji tego terenu jako krajobrazu sprzyjającego turystycznemu zagospodarowaniu. Jednym z takich przykładów turystyczno-rekreacyjnego zagospodarowania na omawianym obszarze są ścieżki edukacyjno-przyrodnicze.

Ścieżka przyrodniczo-edukacyjna „Bużny Most”

Trasa ścieżki ma długość około 10.5 km. Na trasie znajdują się cenne, sędziwe i szlachetne drzewa, jak np. topola czarna, lipy i klony. Wędrówka ścieżką rozpoczyna się w Neplach, niewielkiej wiosce położonej w dolinie rzeki Krzny tuż przy ujściu do Bugu. Kompleks leśny stanowi tu jeden z ciekawszych rezerwatów na terenie parku krajobrazowego nazwany „Szwajcarią Podlaską”. Wędrując ścieżką, napotkamy jedno z większych drzew pomnikowych o obwodzie pierścienicy 6.80 m. Jest to topola biała (białodrzew – *Populus alba*). Na jej wierzchołku w czerwcu 1941 r. znajdowało się stanowisko obserwatora niemieckiego, który z tego miejsca kierował ogniem artyleryjskim podczas ataku na twierdzę Brzeską. Patrząc wstecz w stronę doliny Krzny, w dali na horyzoncie można zobaczyć panoramę Brześcia. Kolejny kompleks leśny na ścieżce to rezerwat przyrody „Czapli Stóg”, z charakterystycznymi wierzchołkami sosen. W rezerwacie znajduje się największa kolonia łęgowa czapli siwej licząca około 60 gniazd. Ścieżka prowadzi przez typowy krajobraz rolniczy Podlasia. Kolejny odcinek trasy prezentuje starorzecze, którego brzegi porośnięte są licznymi gatunkami wierzb krzewiastych, olszą oraz bogatą roślinnością zielną typową dla zbiorowisk łęgowych. Następnym miejscem, w którym warto się zatrzymać, jest wieś Krzyczew, w której znajduje się malowniczo położony na skarpie dworek. Jest on otoczony starym drzewostanem, w którym dominują lipy i klony. Około 300 m od dworka możemy zwiedzić stary cmentarz, gdzie są pochowani ostatni przedwojenni właściciele Krzyczewa. Na uwagę zasługuje też drewniana kaplica z 1683 r. Kształt bryły kaplicy i kierunek ustawienia ołtarza na wschód świadczą o jej prawosławnym rodowodzie. Krzyczew to wioska, w której jest jeszcze kilka chałup drewnianych z początku XX w. W lesie zwanym Kurhanki znajdują się dwa kopce kryjące poległych w wojnach ze Szwedami. Dalsza wędrówka ścieżką biegnie aż do miejsca, z którego widoczne są duże zakola rzeki o stromych brzegach porośniętych wierzbą. Widoczne w skarpię otwory to miejsca łęgowe licznych kolonii

jaskółki brzegówki. W centrum łąki rosną dwa piękne samotne dęby. Należy zwrócić uwagę na kształt ich koron charakterystyczny dla drzew rosnących samotnie. Ostatni etap ścieżki to „Droga Carska”. W XVI i XVII w. była to najkrótsza droga wiodąca przez Janów Podlaski, Konstantynów, Łosice, Siedlce do centrum Mazowsza. Zapomniany trakt objęła w swe władanie przyroda. W kilku miejscach przerwany nasyp nie nadaje się już do komunikacji, ale za to stanowi dogodne miejsce do podziwiania krajobrazu i obserwacji ptaków. Na rozległych łąkach porośniętych kępami głogu i wierzyb gniazduje wiele gatunków. Między innymi możemy zobaczyć dudka, srokę i sójkę (<http://www.podlaskiprzelombugu.pl/>).

Ryc. 1. Ścieżka przyrodniczo-edukacyjna „Bużny Most”

Źródło: <http://www.podlaskiprzelombugu.pl/>

Fig. 1. Educational path "The Bug River Bridge"

Source: <http://www.podlaskiprzelombugu.pl/>

Ścieżka przyrodniczo-dydaktyczna „Nadbużańskie Łęgi”

Jest to równie interesująca ścieżka, której początek znajduje się w centrum starej osady Janowa Podlaskiego. Część rynku to dzisiaj park z drzewostanem z początku XX w., a najważniejszym obiektem architektonicznym jest zespół pokatedralny z kościołem p.w. Św. Trójcy i budynki dawnego seminarium. Po przeciwnej stronie rynku znajduje się zespół podominańskiego kościoła p.w. Św. Jana Chrzciciela. Bardzo ciekawym obiektem jest odnowiona stacja paliw, w której jeszcze niedawno tankowano paliwo ze starych dystrybutorów. Przy przystanku autobusowym zlokalizowana jest tablica z planem parku krajobrazowego Podlaski Przełom Bugu, pozwalająca na zorientowanie się w terenie. Pierwszy etap ścieżki wiedzie z rynku w stronę Stadniny Koni na Wygodzie. Stadnina w Janowie Podlaskim istniejąca od 1817 r., to najstarsza państwowa stadnina koni

w Polsce; jest również jedną z najpiękniejszych. Stadnina słynie głównie z hodowli koni czystej krwi arabskiej. Mniej znane w świecie, ale równie znakomite, są hodowane tu konie angloarabskie. Dużą atrakcją jest znajdujący się w starym parku zabytkowy XIX-wieczny zespół stajni, z których najstarsze: „Zegarowa” z 1848 r. oraz „Czołowa” z 1841 r. zaprojektowane zostały przez słynnego architekta Henryka Marconiego (<http://www.janow.arabians.pl/>). Pastwiska stadniny są dogodnym miejscem do obserwacji ptaków. Ścieżka wprost zachęca do uważnej obserwacji i zapisywania stwierdzonych gatunków ptaków. Tu przydadzą się również atlasy ptaków i lornetki. Na kolejnym odcinku ścieżki warto zwrócić uwagę na niewielki wzgórek porośnięty roślinnością ruderalną (występującą w pobliżu siedzib ludzkich). Rośnie tu bylina piołun, pokrywa i różne gatunki ostów. Kiedyś w tym miejscu gromadzono siano, które w mroźne, zimowe dni było przewożone do stadniny. Na skraju niewielkiego zadrzewienia należy zatrzymać się przy dwóch tablicach. Na tablicach przedstawione są podstawowe definicje z dziedziny ekologii: ekotop, biotop, biocenoza. Opisują one procesy zachodzące w przyrodzie określane terminem sukcesja biocenozy. Kolejny przystanek to Uroczysko „Ośniaki Małe”. Ośniaki Małe przylegają do niewielkiego dzisiaj starorzecza Bugu, który nosi nazwę lokalną Konik. Tu należy zatrzymać się na chwilę, aby zapoznać się z procesem eutrofizacji zbiorników wodnych. Kolejny odcinek trasy przebiega wśród zbiorowisk roślin określanych mianem szuwarów. Roztacza się tutaj panorama ściany rezerwatu „Łęg Dębowy”, a po prawej stronie większy kompleks leśny nazywany „Ośniaki Duże”. Warto się tam zatrzymać, aby dowiedzieć się jak najwięcej o podstawowych funkcjach lasu. Na tablicy szczegółowo została omówiona podstawowa dla życia na Ziemi funkcja lasu, dotycząca produkcji odpowiedniej ilości tlenu i redukcji dwutlenku węgla. Pokonując ten etap, warto dojść do ściany rezerwatu „Łęg Dębowy”, na którego skraju ulokowano tablicę opisującą największego europejskiego gryzonia – bobra. Przy następnej tablicy natomiast można zapoznać się z cyklem życiowym lasów gospodarczych. Przechodząc dalej wzdłuż ściany lasu, droga prowadzi do zakola Bugu. Przy krawędzi rezerwatu „Łęg Dębowy” została ustawiona tablica opisująca martwe drzewa. Za tablicą kilka metrów w głąb rezerwatu można zobaczyć takie drzewo. Przy miejscu biwakowym ustawiono dwie tablice edukacyjne. Otwarty teren sprzyja obserwacji, szczególnie ptaków drapieżnych. Krótki odcinek tego etapu pozwala na porównanie dwóch podstawowych siedlisk: dąbrowy świetlistej oraz boru. Tablica stojąca na miejscu zawiera definicje tych dwóch siedlisk. Około 100 m dalej warto zatrzymać się przy tablicy opisującej bór świeży. Gdy dotrzemy do niewielkiego zakrętu, kończy się opisywana ścieżka.

Znaczenie edukacji ekologicznej

Edukacja ekologiczna obecna jest w formalnym systemie kształcenia. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół wprowadza edukację ekologiczną w postaci oddzielnej ścieżki edukacyjnej o charakterze wychowawczo-dydaktycznym począwszy od II etapu edukacyjnego (klasy IV-VII) (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z lutego 2002 r. Dz. U. 2002 nr 23 poz. 225). Założenia reformy systemu edukacji kładą nacisk na nowe treści programowe, na kształcenie umiejętności praktycznych i integrację międzyprzedmiotową. Realizacja takiej koncepcji wymaga zmiany podejścia do nauczania przedmiotowego w kierunku przedstawiania uczniom całościowej koncepcji rzeczywistości nie tylko fragmentarycznej wiedzy o pojedynczych zjawiskach. Nową „filozofię” kształcenia można, a właściwie powinno się realizować poprzez ścieżki edukacyjne, które pokazują uczniom otaczające ich problemy przyrody (Wartecka-Ważyńska 2010). Ścieżki są zatem uzupełnieniem programów nauczania biologii, ekologii, ochrony środowiska i w zależności od prezentowanej tematyki noszą nazwy: przyrodniczych, poznawczych, krajobrazowych, dydaktycznych. Mogą służyć nie tylko prowadzeniu lekcji, ale także spacerom indywidualnym i wycieczkom turystycznym. Do najczęściej wymienianych celów edukacji ekologicznej należą (Wolny 2002):

- prezentowanie sposobów ochrony wszystkich komponentów środowiska,
- kształcenie umiejętności obserwacji ekosystemów, zjawisk, obiektów,
- przewidywanie i ocena następstw, zjawisk przyrodniczych i czynów człowieka,
- kształtowanie emocjonalnego stosunku do zjawisk i obiektów w środowisku,
- formowanie pozytywnych postaw wobec zjawisk, obiektów przyrodniczych i środowiska naturalnego jako całości.

Od połowy XX w. obserwuje się zainteresowanie rozwojem turystyki i rekreacji. Najpoważniejszy (o znaczeniu ujemnym) wpływ turystyki na przyrodę obserwuje się m.in. na obszarach chronionych. Turystyka rozwijana w sposób niekontrolowany bezpowrotnie niszczy zasoby środowiska naturalnego tych obszarów. Na obszarach tych tworzone są ścieżki edukacyjne dla dzieci, młodzieży, a także dorosłych, które pokazują wszystkim otaczające ich problemy świata przyrody. Przygotowane przez Dyрекcję Parku Krajobrazowego Podlaski Przełom Bugu ścieżki są doskonałym przykładem kształtowania świadomości ekologicznej przede wszystkim młodzieży, która niewątpliwie może przyczynić się do rozwoju turystyki edukacyjnej w przyszłości.

Podsumowanie

W XXI w. w dobie globalnych i lokalnych problemów środowiskowych, katastrof ekologicznych, zmniejszania się bioróżnorodności na Ziemi, zrównoważony rozwój wydaje się koniecznością. Prawdopodobnie ta dotyczy również ważnej gałęzi gospodarki, jaką jest turystyka, stąd pojawienie się jej nowych alternatywnych form – ekoturystyka, turystyka zrównoważona. Dobrze zaplanowana i przeprowadzona organizacja turystyki wspomaga proces edukacji szkolnej i pozaszkolnej w przekazywaniu treści edukacyjnych i nauce zachowań proekologicznych. W konsekwencji podnosi więc świadomość ekologiczną ludzi. Ponadto pomaga kierować ruch turystyczny na szlaki turystyczne i ścieżki przyrodniczo-edukacyjne, a jest to koniecznością na terenie parków narodowych, rezerwatów, a także parków krajobrazowych. Wycieczki ścieżkami są niewątpliwie atrakcyjną formą turystyki, a przede wszystkim prowadzą do podnoszenia świadomości ekologicznej i propagują zasady rozwoju zrównoważonego. „Popularyzacja ścieżek przyrodniczych w społeczeństwie może istotnie wpłynąć na zrozumienie zależności jakie występują pomiędzy poszczególnymi komponentami środowiska przyrodniczego, oraz uświadomienie sobie jego potrzeb i zagrożeń jakie dla różnorodności biologicznej stwarza działalność człowieka” (Wnuk et al. 1998).

Przedstawione w artykule ścieżki edukacyjno-przyrodnicze są jednym z przykładów kształtowania edukacji ekologicznej, która jest istotnym elementem rozwoju turystyki edukacyjnej na obszarach chronionych. Na trasie opisywanych ścieżek znajduje się wiele obszarów edukacyjno-problemowych, które zostały zaprezentowane w artykule.

Literatura

Bauman Z. 2004. Socjologia, Wyd. Zysk i Sp., Warszawa, p. 206.

Kierunki rozwoju turystyki do 2015 roku, Ministerstwo Sportu i Turystyki Rzeczypospolitej Polskiej

Młynarczyk K. 2008. Przyrodnicze uwarunkowania animacji turystyki aktywnej. Nauka Przyroda Technologie, t. 2. z. 4, Warszawa

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z lutego 2002 r. Dz. U. 2002 nr 23 poz. 225 w sprawie sposobu prowadzenia przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki dokumentacji przebiegu nauczania, działalności wychowawczej i opiekuńczej oraz rodzajów tej dokumentacji

Wolny I. 2002. Biuletyn Eko-Edukacyjny. Dodatek do Przyrody Polskiej, nr 11.

Wartecka-Ważyńska A. 2010. Obszary przyrodniczo-chronione możliwością rozwoju turystyki edukacyjnej. Studium przypadku ścieżki edukacyjnej, przyrodniczo-leśnej Kani Rudej. W: M. Jalinik (red.) Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych. Politechnika Białostocka

Wnuk Z., Ziąja M., Ziąja W., Czerniakowski Z. 1998. Ścieżka przyrodnicza im. Prof. Władysława Szafera w Rzeszowie. Rzeszów, p. 256.

<http://www.podlaskiprzelombugu.pl/> (data dostępu 12.10.2012)

<http://www.janow.arabians.pl/> (data dostępu 07.10.2012)

<http://www.wikipedia.pl/> (data dostępu 17.10.2012)